

Sławomir Kułacz

Uniwersytet WSB Merito w Gdańsku

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9088-0889>

e-mail: slawomir.kulacz@gmail.com

Slawizmy w niemieckiej gwarze żołnierskiej na przestrzeni XX wieku

Slavic Borrowings in 20th-Century German Military Slang

Abstrakt

W artykule podjęto próbę syntetycznego przeglądu wpływu języków słowiańskich na niemiecką gwarę żołnierską w najważniejszych okresach XX w. (tj. 1914–1918 i 1939–1990). Dokonano tego na tle historyczno-społecznym, prezentując jednak jedynie najistotniejsze fakty. Dotychczas przedmiotowe zagadnienie było jedynie wzmiankowane w polskojęzycznej literaturze przedmiotu, w niemieckojęzycznej zaś omówione bez dogłębnych badań i jedynie w odniesieniu do rusycyzmów. W niniejszym artykule źródłem materiału językowego są niemieckie publikacje (w większości o charakterze słownikowym) dokumentujące gwarę żołnierską. Były one dotychczas rzadko wykorzystywane w badaniach językoznawczych. Z przeglądu wynika, że istotną część slawizmów stanowią nazwy własne, które często podlegały dźwiękowej adideacji, apelatywizacji lub wchodziły w skład hybrydalnych złożeń. Slawizmy były nie tylko nazwami realiów zastanych na wschodnim teatrze działań wojennych, lecz także dysfemizmami, takimi jak ironiczne nazwy żołnierzy rosyjskich. Wiele slawizmów miało charakter żartobliwy, czy wręcz rubaszny. Przytoczona w artykule grupa ponad osiemdziesięciu przykładów zilustruje główne tendencje wynikające ze zmian historycznych, takie jak dominacja rusycyzmów w okresie powojennym i pojawienie się nienotowanej wcześniej leksyki z zakresu uzbrojenia i sprzętu wojskowego.

Słowa kluczowe: gwara żołnierska, zapożyczenia, slawizmy, rusycyzmy, polonizmy, kontakty językowe, wojsko, armia, język niemiecki

Abstract

The article attempts to provide an overview of the influence of Slavic languages on German military slang during the key periods of the 20th century – namely, 1914–1918 and 1939–1990. This is done against a historical and social background, however, only the most significant factors are to be presented. So far, this issue has been signalled in the Polish language literature on linguistics, while in the German language literature it has only been discussed briefly and solely in relation to Russian influences. This article is based on German publications (mostly dictionaries) recording military slang.

They have been rarely referenced in linguistic studies so far. The overview indicates that a significant portion of Slavicisms consists of proper names, which often underwent appellativization, or became part of hybrid compounds. Slavicisms were not only names referring to Eastern war reality but also dysphemisms, such as ironic names for Russian soldiers. Many Slavicisms had a humorous or even vulgar character. The group of over eighty examples presented in the article illustrates the main tendencies resulting from historical changes, such as the dominance of Russianisms in the post-war period and the emergence of previously absent vocabulary naming weapons and military equipment.

Keywords: soldier slang, borrowings, Slavicisms, Polonisms, Russianisms, language contact, army, German

Wprowadzenie

Celem artykułu jest dokonanie syntetycznego przeglądu zapożyczeń słowiańskich w gwarze żołnierskiej niemieckich sił zbrojnych w kluczowych okresach XX w. W okresie konfliktów zbrojnych i radzieckiej dominacji nad Niemcami wschodnimi zaobserwować można przyswajanie słownictwa polskiego i rosyjskiego, choć nie tylko. Wskazano tu głównie zmiany jakościowe w słownictwie. Posłużyły do tego opracowania i słowniki poświęcone niemieckiej gwarze żołnierskiej, dotychczas rzadko wykorzystywane w badaniach językoznawczych. Przegląd ogranicza się do armii niemieckiej, ponieważ sławizmy w gwarze żołnierzy austriackich, szczególnie do 1918 r., zasługują na oddzielne omówienie, a neutralność i izolacja Szwajcarii nie sprzyjała kontaktom z językami słowiańskimi¹. Istniejące źródła materiału językowego pozwalają na przedstawienie sławizmów używanych głównie w trzech okresach: I wojny światowej (1914–1918), II wojny światowej (1939–1945) oraz powojennym (ok. 1949–1990), którym poświęcone są w artykule oddzielne części. Ze względu na wyraźnie odmienne uwarunkowania językowe, sytuację w dwóch powojennych państwach niemieckich omówiono odrębnie.

Istnieje obszerna literatura dotycząca wpływów języka niemieckiego na polszczyznę i inne języki słowiańskie. Nieco skromniejsze były badania poświęcone zapożyczeniom w odwrotnym kierunku, co jest o tyle zrozumiałe, że pożyczki z języków słowiańskich stanowią jedynie 0,2% niemieckiego słownictwa ogólnego (Best 2003: 472). Najlepiej zbadane są – dużo większe – wpływy słowiańskie na niemieckie dialekty, w tym te funkcjonujące niegdyś na niemieckich wyspach językowych w otoczeniu słowiańskim. Wpływ słowiańszczyzny ukazano zresztą nie tylko w leksyce, ale także na innych poziomach języka (Siatkowski 2015: 13–22). Zagadnieniem najmniej prze-

¹ Poza obszarem badania pozostaje także gwara żołnierska niemieckiej mniejszości w międzywojennej armii czechosłowackiej, którą przebadał Eugen Rippil (1943).

badanym jest leksyka społecznych odmian języka, co zaczyna się jednak w ostatnich latach zmieniać, o czym świadczyć może wydana przed jedenastu laty monografia poświęcona rusycyzmom w niemczyźnie (Ostmann 2014). Dotyka ona tematu zapożyczeń rosyjskich w gwarze żołnierskiej i jenieckiej, koncentrując się jednak głównie na okresie powojennym. Nie podjęto jeszcze próby syntetycznego omówienia sławizmów w gwarze żołnierskiej i lukę tę w części ma wypełnić prezentowany artykuł².

Źródła i metodologia

Podstawę źródłową niniejszego artykułu stanowi szereg publikacji dotyczących gwary żołnierskiej: od monografii i słowniczków z okresu I wojny światowej (Fritz 1938; Graff i Bormann 1925; Haupt-Heydemarck 1934; Hochstetter 1916; Imme 1918), przez słownik dotyczący okresu nazistowskiego (Küpper 1970), po trzy prace odnoszące się do czasów powojennych, odpowiednio dla armii NRD (Möller 2000; Neumann 2010) i RFN (Küpper 1986). Dzieła te cechuje różna objętość, poziom merytoryczny i przeznaczenie, lecz są to jedyne zwarte publikacje podejmujące tę tematykę. Wyeksцерpowano z nich blisko 90 wyrazów zaprezentowanych w dalszej części artykułu; na tę liczbę składają się zarówno te jednostki, które autorzy słowników zidentyfikowali jako sławizmy, jak i te, przy których nie widniały informacje etymologiczne.

Obecnie nie istnieje całościowe opracowanie, które mogłoby posłużyć za źródło materiału badawczego. Dlatego też warto podjąć się zarysowania tego problemu na podstawie istniejących źródeł. Artykuł koncentruje się na jakościowych aspektach zagadnienia, pomijając analizy ilościowe ze względu na niejednorodny charakter i niewielki rozmiar korpusu. Dużo ważniejsze od danych statystycznych jest zresztą ukazanie ogólnych tendencji, co będzie

² Co warto odnotowania, słownictwo pochodzenia słowiańskiego daje się odnaleźć nie tylko w niemieckiej gwarze żołnierskiej, lecz także w terminologii wojskowej. Podając przykłady sławizmów w tej ostatniej, ograniczę się do kilku terminów funkcjonujących w XX w. Jednym z najczęściej przywoływanych w literaturze językoznawczej przykładów jest *Haubitze* wywodzące się od staroczeskiego *houfnice* 'haubica'. Wzorowane na polskiej jeździe pułki kawalerii nazywano *Ulanenregimenter*, a ich żołnierzy *Ulanen* (l.p. *Ulane*) < pol. *ulan* 'ts.'). Rzadko zauważa się, że Niemcy i Austriacy zapożyczyli z polszczyzny także nazwy elementów umundurowania: *Tschapka* 'skórzany ułański kask z płaskim czworokątnym denkiem' pol. *czapka* 'wprowadzony do armii pruskiej w 1815 r.', *Ulanke* 'kawaleryjska dwurzędowa bluza mundurowa' < pol. *ulanke* oraz *Litewke* 'oficerska bluza mundurowa noszona w służbie wewnętrznej (garnizonowej lub tylowej)' < pol. *litewka* (por. Kraus 2004: 164, 378). Wyrazy *Ulanke* i *Litewke* są o tyle istotne, że w gwarze żołnierskiej uległy semantycznym modyfikacjom, o czym w piszę w zasadniczej części artykułu.

możliwe dzięki zestawieniu danych językowych z podstawowymi faktami na temat procesów historycznych stanowiących tło kontaktów niemieckich żołnierzy ze słowiańszczyzną. W tym miejscu zaznaczyć wypada, że przez slawizmy rozumiane tu są zarówno zapożyczenia wyrazowe, jak i morfemowe pochodzące z różnych języków słowiańskich (polskiego, rosyjskiego i górnołużyckiego), a także wyrazy stanowiące adideacje do wyrazów słowiańskich.

W artykule używam „tradycyjnego” terminu *gwara żołnierska* (por. Kania 1978; Marciniak 1987; Markowski 1980), mając świadomość, że w nowszej literaturze to samo zjawisko określane bywa *profesjolektem* lub *socjolektem żołnierskim* (por. Klapper 2014; Kołodziejek 2005; Smolińska 2021)³. Co jednak znamienne, wspomniane opracowania nie rezygnują z używania pojęcia *gwara żołnierska*; nie odrzucają go też Stanisław Grabias (2019: 121–122) ani Aleksander Wilkoń, dzielący wojskowy socjolekt na język regulaminowy, gdzie dominuje funkcja nominatywna, i **gwarę** żołnierską, ekspresywną (2000: 94). Według mojej wiedzy wciąż nie powstało opracowanie porządkujące tę terminologię, definiujące przekonująco socjolekt żołnierski (potencjalne zastępstwo za termin *gwara żołnierska*) i jednoznacznie charakteryzujące używającą go wspólnotę komunikatywną. Artykuł nie ma na celu przedstawienia rozstrzygnięcia terminologicznego. Zaproponowanie nowoczesnej, logicznej terminologii jest w tym momencie trudne, ponieważ wiele prac dotyczących zjawisk językowych w wojsku ma charakter przyczynkarski. Potrzebna jest analiza języka wojskowego, w której dogłębnie rozważy się fakty historyczne, socjologiczne oraz językowe, wyodrębni i scharakteryzuje zjawiska socjolingwistyczne, którym potem przypisane zostaną odpowiednie terminy. W takim badaniu należy wziąć pod uwagę także fakt, że innym środowiskiem są siły zbrojne państwa, w którym obowiązuje pobór powszechny, a czym innym wojsko zawodowe, i rozważyć używanie innej terminologii socjolingwistycznej. Nieformalny kod używany przez żołnierzy wielu dzisiejszych armii zdaje się odpowiadać definicji profesjolektu w ujęciu Beaty Jarosz (2019: 19), a jego wcześniejsze postaci można zapewne określić mianem socjolektu żołnierskiego rozumianego jako składnik socjolektu wojskowego.

Na potrzeby niniejszego tekstu gwarę rozumiem jako subkod używany w komunikacji wewnątrzgrupowej przez żołnierzy, z leksyką ekspresywną, żartobliwą, ironiczną, czasami wulgarną, podlegającą wpływom i zmienną

³ W literaturze niemieckojęzycznej gwarę żołnierską od dawna powszechnie określa się terminem *Soldatensprache*. Jednak nawet uczeni niemieccy, jak zauważa Slater, nie są zgodni co do tego, który z terminów socjolingwistycznych pasuje do niej najlepiej, toteż nazywana bywa m.in. argotem, socjolektem lub żargonem (2015: 227).

w czasie, do pewnego stopnia zróżnicowaną geograficznie, choć ta jej właściwość pozostaje najslabiej udokumentowana i zbadana.

Poniżej zamieszczam przegląd sławizmów w podziale chronologicznym; wewnątrz każdej części przedstawiam najważniejsze fakty historyczne, po czym omawiam relewantne słownictwo, zaczynając od nazw własnych.

1. Okres I wojny światowej

Publikacja iranisty i orientalisty Paula Horna ([1899]1905) stanowiła pierwszą monografię niemieckiej gwary żołnierskiej. Ta dość obszerna i bogato udokumentowana praca nie zawiera jednak przykładów słownictwa pochodzenia słowiańskiego, jedynie w przypisie wzmiankuje Horn potoczny przysłówek *dalli* 'dalej, szybko' < pol. *dalej*, obecny w wielu dialektach niemieckich od XIX w. (1905: 88; Siatkowski 2015: 43). Niemalą liczbę sławizmów daje się natomiast znaleźć w licznych publikacjach, niemal na bieżąco dokumentujących i omawiających gwarę żołnierską w okresie Wielkiej Wojny.

Niezwykle charakterystyczne dla lat 1914–1918 są apelatywne użycia polskich nazwisk. Ich stosunkowo duża liczba wynika (przynajmniej pośrednio) z faktu, że Polacy stanowili istotną mniejszość zamieszkującą wschodnią część Cesarstwa Niemieckiego. Oto stosowne przykłady: *Kempinski* 'roznosiciel jedzenia' (Graff i Bormann 1925: 88; Haupt-Heydemarck 1934: 102) przez skojarzenie z nazwą popularnej restauracji w Berlinie⁴, *Kaczmarek* 'polskojęzyczny żołnierz' (Imme 1918: 61) w związku z częstym występowaniem tego nazwiska w Wielkopolsce. Jeszcze bardziej interesujący jest los polskiego nazwiska **Szypanowski* bądź **Sipanowski*, które w zniemczonyj formie nosili słynni przedsiębiorcy z branży rozrywkowej Emil i Richard Schippanowsky (Niedbalski 2018: 81). W gwarze żołnierskiej rzeczownik *Schippanowski* był żartobliwym określeniem żołnierza oddziału roboczego (niem. *Armierungssoldat*), a efekt humorystyczny polegał na skojarzeniu pierwszej części nazwiska z głównym narzędziem ich pracy, łopata – *Schippe* (Graff i Bormann 1925: 137). Warte uwagi jest także hybrydalne złożenie *Trainpolack* 'woźnica' (< niem. *Train* 'tabor' + *Polack* 'Polak'), którego drugi człon, używany powszechnie w mowie potocznej i dialektach (por. Siatkowski 2015: 66), ma charakter pogardliwy.

Apelatywizacji uległy także dwa rosyjskie imiona osobowe *Iwan* i *Maruschka*, które funkcjonowały w znaczeniu odpowiednio 'Rosjanin' i 'rosyjskie

⁴ Pochodzący z Raszkowa koło Ostrowa Wielkopolskiego Berthold Kempinski (1843–1910) w 1872 r. założył w Berlinie winiarnię, a następnie restaurację dostępną dla różnej klienteli (Zitzlsperger 2021: 158).

działo' (Graff i Bormann 1925: 79, 110) oraz etnonimy *Moskali* 'Rosjanin' <ros. *москаль*, l.mn. *москали* 'ts.' (Haupt-Heydemarck 1934: 131) i *Ruβki* 'Rosjanin' <ros. *русский* 'ts.' (Graff i Bormann 1925: 132).

Wspomnieć należy także o przypadkach żartobliwych adideacji dźwiękowych do nieprzejrzytych znaczeniowo słowiańskich nazw miejscowych: *Schwitzloch* (*schwitzen* 'pocić się' + *Loch* 'dziura') <pol. *Świsłocz*/biał. *Свіслач*, *Pritschemichel* (*Pritsche* 'prycza' + *Michel* 'francuskie imię męskie') <pol. *Przemysł*, ukr. *Перемисьль* (Imme 1918: 147).

Należący do oficjalnego słownictwa polonizm *Ulanka* (por. przypis 2) w gwarze żołnierskiej funkcjonował w dodatkowym, metonimicznym znaczeniu 'ułan'. Wyraz *Litewka* występował z kolei w złożeniu *Specklitewka* (*Speck* to 'słonina, sadło'), ponieważ kurtki tego typu noszono np. w trakcie prac porządkowych (Fritz 1938: 75, 86).

Ważną część gwary żołnierskiej stanowią nieformalne nazwy jednostek wojskowych. Żołnierzy 103. Pułku Piechoty (4. Saskiego), który stacjonował w Budziszynie na Łużycach, określano (*die*) *Woiaker*, co stanowi adaptację górnołuż. *wojak* 'żołnierz' (Graff i Bormann 1925: 162; Kraus 2007: 177). Według Imme go pewien bliżej nieokreślony pułk składający się z Górnoślązaków nosił nazwę *Peirunjes* (sic!) ze względu na często padające z ust jego żołnierzy przekleństwo *pierónie*. Inną jednostką złożoną w dużej części z Polaków określano jako *Regiment Katschmarek* od wspomnianego już nazwiska *Kaczmarek* (Imme 1918: 56, 64).

Kolejna grupa sławizmów zasiliła gwarę żołnierską w następstwie kontaktów z polsko- i rosyjskojęzyczną ludnością cywilną podbitych ziem Imperium Rosyjskiego. Zarówno zakres tematyczny, jak i forma poniższych sławizmów stanowią świadectwo starań żołnierzy o pozyskanie dodatkowej żywności, co egzemplifikuje wyraz *Cleva* 'chleb' <pol. *chleba*, ros. *хлеба*, w którym przyswojono formę dopełniacza. Z ust cywilów żołnierze usłyszeć mogli skargę na niedostatek, stąd *bhüsko saprali* 'to wszystko, nie ma więcej' <pol. *wszystko zabrali* (Graff i Bormann 1925: 28). Bez zmiany znaczenia przejęto polskie frazy wykrzyknikowe *Nastrowje* <pol. *na zdrowie* i *Tschendobbrich* <pol. *dzień dobry* (Haupt-Heydemarck 1934: 135, 138). Zarejestrowano także występowanie wyrażenia *bhüsko jenneschißkojenno* <pol. *wszystko (mi) jedno* (Graff i Bormann 1925: 28; Haupt-Heydemarck 1934: 162), znanego już przed wojną w wielu niemieckich dialektach (por. Siatkowski 2015: 290). Słowniczek Graffa i Bormanna podaje także szereg wyrazów słabo zasymilowanych, a jednocześnie stanowiących fundament wielu konwersacji z użytkownikami języków słowiańskich:

dobro 'dobrze, dobry'⁵ < słow. *dobro*;

dobsche, dobsche 'dobrze, znakomicie' < pol. *dobrze, dobrze*;

nitschewo 1. 'nic' 2. 'chybiony strzał' 'nic' < ros. *ничего* (Graff i Bormann 1925: 40, 117).

Obecny w niemczyźnie od XVI w. sławizm *Kosak* 'żołnierz lekkiej jazdy' (< ros. *казак*, pol. *kozak*) udokumentowano w wyrażeniu *zahme Kosaken* 'ludność cywilna, dosł. łagodni kozacy' (Haupt-Heydemarck 1934: 111).

Bez wątpienia najpopularniejszym sławizmem w gwarze żołnierskiej tej epoki był wyraz *Panje* < pol. *panie* (M. *pan*) 1. 'polski lub rosyjski chłop' 2. 'rosyjski żołnierz' (Fritz 1938: 68). Jego synonimem była pleonastyczna formacja hybrydalna, w której do *Panje* dodano człon pochodzący z języka rosyjskiego: *Panje Rußki* (Hochstetter 1916: 18). Złożenie z kolejnym członem polskim, *Panje-Matka* (Imme 1918: 64), odnosiło się zaś do rosyjskich i polskich kobiet, a żołnierze przeniesieni na front zachodni mieli nazywać tak Francuzki i Belgijki (tamże: 64). Rzeczownik *Panje* występował też jako człon inicjalny, określający w niezwykle licznych hybrydalnych złożeniach determinatywnych, w których przyjmował rolę przydawki znaczącej, w zależności od kontekstu, 'rosyjski, polski, chłopski, wiejski, wschodni, nędzny', np. *Panje-Wagen* 'chłopska furmanka', *Panje-Haus* 'chłopska chałupa'. Nieco dłuższą listę przykładów, które podaje w swoim artykule Kułacz (2018: 95), można uzupełnić o kilka rzadziej występujących przykładów pochodzących z opracowania Imme: *Panje-Gewehre* 'rosyjskie karabiny', *Panje-Wege* 'nędzne drogi', *Panje-Regiment* 'pułk, który walczył na froncie wschodnim' (1918: 64). Analogią do ostatniego przykładu jest *Panje-Division* 'dywizja przeniesiona z frontu wschodniego na zachodni' (Haupt-Heydemarck 1934: 141). O wiele mniej liczne są przykłady użycia *Panje* jako członu określanego; w źródłach, na których oparty został niniejszy artykuł, występuje jedynie *Edel-Panje* 'iron. rosyjski szlachcic' i *Gurgelpanje* 'rosyjski pocisk mózdzierzowy wydający charakterystyczny, bulgoczący dźwięk' < niem. *Gurgel* 'gardło', *gurgeln* 'bulgotać'. Graff i Bormann podają ponadto dwa interesujące przykłady złożzeń z *Panje* będących żartobliwymi (i wulgarnymi) adideacjami dźwiękowymi do polskich wyrazów: *Panje Leckarsch* 'lekarz' < niem. *leck (mich am) Arsch* 'pocałuj (mnie w) dupę' i *Panje Veterinärarsch* 'weterynarz' < niem. *Veterinär* 'weterynarz' + *Arsch* 'dupa' (1925: 122).

⁵ Autorzy definiują ten leksem używając wyrazu 'gut', co nie pozwala rozstrzygnąć, czy chodzi o przymiotnik czy przysłówkę.

2. Okres II wojny światowej

W następstwie Traktatu Wersalskiego Niemcy zmuszone zostały do znacznego zredukowania liczebności swoich sił zbrojnych. Niewiele wiadomo o gwarze żołnierskiej tego okresu; być może dokumentuje ją po części praca Haupt-Heydemarcka z 1934 r., lecz nie ma co do tego pewności – autor nie przedstawił bowiem charakterystyki, sposobu pozyskania materiału i okresu, w którym go zbierał. Rok po ukazaniu się tej pracy hitlerowskie Niemcy przystąpiły do odbudowy wojska z poboru.

Podbój Polski w roku 1939 i czteroletnie zmagania ze Związkiem Radzieckim dały Niemcom liczne okazje do kontaktu z posługującą się różnymi językami słowiańskimi ludnością cywilną, żołnierzami i jeńcami. W słowniku gwary żołnierskiej Wehrmachtu odnaleźć można więc np. apelatywy utworzone od polskich i rosyjskich imion osobowych: *Antek* ‘polski lub rosyjski żołnierz’ i *Iwan* ‘Rosjanin, rosyjski żołnierz’. W tożsamym znaczeniu funkcjonował wciąż omówiony powyżej wyraz *Moskali* (Küpper 1970: 22, 100, 139). Polskie nazwisko Kokoszyński pojawiało się w wykrzyknieniu oznaczającym zaskoczenie: *Mein lieber Kokoschinski!*, które znane było także poza wojskiem (por. Siatkowski 2015: 223). Eponim *Kaczmarek* znacząco zmienił i rozszerzył swoje znaczenie: 1. ‘głupawy, nieudolny, brudny żołnierz’ 2. ‘rekrut nieposiadający wystarczającej wiedzy wojskowej’ 3. ‘drugi pilot w parze’ (tamże: 22, 100).

Wśród żołnierskiego słownictwa tego okresu uwagę zwraca duża grupa złożen z rosyjską nazwą własną jako członem inicjalnym: *Molotow-Cocktail* ‘butelka z łatwopalnym płynem używana do zwalczania czołgów, dosł. koktajl Mołotowa’ i *Molotow-Gitarre* ‘rosyjski pistolet maszynowy, dosł. gitara Mołotowa’, oba pochodzą od nazwiska radzieckiego ministra spraw zagranicznych Wiaczesława Mołotowa; *Timoschenko-Socken* ‘opinacze z klamrami dosł. skarpetki Timoszenki’ od nazwiska marszałka Siemiona Timoszenki; *Wolchow-Toilette* ‘latryna z drągiem, dosł. toaleta wołchowska’ od nazwy miasta i rzeki Wołchow w obwodzie leningradzkim; *Stalin-Häcksel* ‘machorka, dosł. sieczka Stalina’ i *Stalinorgel* ‘wyrzutnia rakietowa katusza, dosł. organy Stalina’ (tamże: 138, 185, 192, 211).

Odnotowano też wspomniane wyżej polonizmy *schißkojenno*, *dobsche* i przekleństwo *pierunje* < śl. *pierónie* (tamże: 56, 159, 169). Złożenia z członem *Panje-* u Heinza Küppera reprezentuje tylko wyraz *Panje-Division* ‘niemiecka dywizja wycofana z frontu wschodniego i przerzucona na zachód’ (1970: 147–184). Jest to dość zastanawiające, ponieważ złożenia tego typu przeżywały w okresie II wojny światowej swoisty renesans (Kułacz 2018: 98–99).

Po raz pierwszy odnotowany jest tu czasownik *rabotten* 'ciężko pracować fizycznie' (< ros. *рабoтaть*). Küpper podaje, że wyraz był w użyciu od 1939 r. (1986: 159) i wraz z licznymi wariantami występował w wielu niemieckich dialektach (por. Siatkowski 2015: 240). Realną nowością był hybrydalny wyraz *Wutki-Bruder* 'rosyjski żołnierz', którego pisownia z *u* sugeruje, że źródłem pierwszego członu był dopełniacz polskiego wyrazu *wódka* (Küpper 1970: 212).

3. Okres powojenny – Republika Federalna Niemiec

Z oczywistych powodów na nieformalny język wojska zachodnioniemieckiego ogromny wpływ miała angielszczyzna: Niemiecka Republika Federalna powstała z połączenia stref okupacyjnych aliantów zachodnich, a od 1955 r. państwo to przystąpiło do Sojuszu Północnoatlantyckiego. Zwiększone kontakty z anglojęzycznymi sojusznikami przełożyły się również na zapożyczenia. Do przykładów takich należą: *approachen* 'zbliżać się' < ang. *to approach* 'ts.', *Dad* 'lubiany przełożony' < ang. *dad* 'tato' (Küpper 1986). Brak współpracy wojskowej Bundeswehry z państwami słowiańskimi (zrzeszonymi we wrogim Układzie Warszawskim) uniemożliwił napływ słowiańskiego materiału językowego. Niemniej jednak Küpper odnotował następujące wyrazy pochodzenia słowiańskiego lub zawierające słowiańskie morfemy:

Wolgamantel (także *Wolga*) 'płaszcz zimowy, wartowniczy', *Wolgaschlepper* 'długi płaszcz wartowniczy' – hybrydalne połączenie rosyjskiego potamonomu *Wołga* i niem. *Mantel* 'płaszcz' w pierwszym przypadku oraz *Schlepper* 'tu: burlak' w drugim (Küpper 1986: 218);

Muschik, 'szeregowy, rekrut' < ros. *мужик* 'chłop';

Muschki (l.mn. -s) 'ogół żołnierzy jednostki wojskowej, korpus szeregowych' < ros. *мужик* 'chłop' (Küpper 1986: 135);

rabotten 'ciężko pracować fizycznie' < ros. *рабoтaть* (Küpper 1986: 159);

Strachuli 'zły żołnierz' < pol. *strachajło*, w użyciu od 1939 r. (Küpper 1986: 196);

Woilach 'płaszcz zimowy, wartowniczy' < ros. *воилок* lub pol. *wojłok* 'filc gorszego gatunku' (Küpper 1986: 218).

Nie sposób nie zauważyć, że są to głównie wyrazy ściśle związane z realiami walk w Związku Radzieckim w latach II wojny światowej. Wyrazy *Muschik* i *rabotten* Küpper podawał zresztą w słowniczku gwary żołnierskiej tego okresu. Wymienione sławizmy należy więc postrzegać jako odziedziczone, a nie nowe.

4. Okres powojenny – Niemiecka Republika Demokratyczna

Zupełnie inaczej wygląda kulturowo-historyczny kontekst słowiańskich zapożyczeń w gwarze żołnierskiej Narodowej Armii Ludowej (Nationale Volksarmee, NVA), czyli sił zbrojnych Niemieckiej Republiki Demokratycznej. Niemcy wschodnie współtworzyły Pakt Warszawski – sojusz militarny, w którym wiodącą rolę odgrywał ZSRR, a język rosyjski został obowiązkowym przedmiotem od V klasy szkoły podstawowej, uczono go także w wojsku (Bellmann 2004: 3241; Ostmann 2014: 187). Język działaczy partyjnych, mediów i pracowników służb bezpieczeństwa charakteryzował się zwiększoną (w stosunku do poprzednich epok) frekwencją rusycyzmów i wynikało to z gospodarczej i politycznej dominacji Związku Radzieckiego (Best 2003: 467–468). Klaus-Peter Möller (2000), autor obszernego słownika gwary żołnierskiej NVA, podaje ponad trzydzieści jednostek leksykalnych o słowiańskim pochodzeniu i, poza dwoma wyjątkami (*Kotzebusch*, *Solidarność*), są to rusycyzmy.

W związku z tym, że duża część sprzętu i uzbrojenia armii NRD pochodziła ze Związku Radzieckiego, o rosyjskie chrematonimy powiększyła się oficjalna terminologia wojskowa oraz gwara żołnierska, na ogół w zmodyfikowanej formie. Pierwszą grupę przykładów stanowią zdrobnienia zakończone na *-i* (tzw. *i-Bildungen*): **Kalli**, **Kaschi** ‘pistolet maszynowy kałasznikow’ oraz **Uri** ‘ciężarówka marki Ural’ (Möller 2010: 121, 212; Neumann 2010: 108). Od wspólnego elementu oznaczenia różnych typów radzieckiej broni rakietowej *Смела*⁶ derywowano nazwy żołnierzy obsługi: **Strelalude** (l.mn. *-n*) i **Strelamucki** (l.mn. *-s*). Pierwszy z tych wyrazów zdaje się być złożeniem składającym się z ros. *смела* + *люду* ‘ludzie’, drugi zaś zawiera niemiecki człon *Mucki* tu: ‘żołnierz’. Powszechnie wówczas znana nazwa rosyjskiego sztucznego satelity ziemi – **Sputnik**, używana przez oficerów NVA, nabrała żartobliwego znaczenia ‘żołnierz okrążający maszerującą jednostkę’⁷ (Möller 2010: 196, 198). Nie można nie wspomnieć także o zjawisku adideacji, które dotyczy radzieckiego chrematonimu *pistolet Makarowa* (ros. *пистолет Макарова*). Funkcjonował on jako **Makabarow**, **Makaberow** lub **Makabrow**. Nawiązanie do wyrazu *makaber* ‘makabryczny, makabrycznie’ stanowi negatywną ocenę tej broni wynikającą ze słabej celności.

⁶ Strzała-1 i Strzała-10 to samobieżne rakietowe zestawy przeciwlotnicze, Strzała-2 jest ręcznym przeciwlotniczym pociskiem rakietowym.

⁷ Szykana określana jako **Sputnik laufen** polegała na okrążaniu jednostki i wołaniu *pip pip* (niem. *piep, piep*), często w masce przeciwgazowej lub stroju ochronnym.

Tak wyraźnie prześmiewczego charakteru nie ma gwarowa nazwa samolotów konstrukcji Antonowa – *Anna*; zignorowano tu znany zapewne fakt, że ten chrematonim wywodzi się od nazwiska konstruktora (Möller 2010: 41, 141).

Odnutować należy także dwa przypadki wykorzystania toponimu i ojkonicznego morfemu; hybrydalne złożenie *Taigatrommel* (ros. *тайга* ‘tajga’ + niem. *Trommel* ‘bęben’), będące potocznym określeniem radzieckiej lokomotywy spalinowej, używane było także w wojsku w znaczeniu ‘podchorąży’ (Möller 2010: 205) – motywacja tego rozszerzenia jest nieprzejrzysta. Miasteczko *Seelingstädt*, w którym studenci odbywali obowiązkowe sześciotygodniowe szkolenie wojskowe, przezywano *Seelingrad* – w celach humorystycznych niemiecki człon *-städt* zastąpiono tożsamym znaczeniowo słowiańskim morfemem *-grad*. Tak przekształcona nazwa wyraźnie nawiązywała do Stalingradu, czyli miejsca krwawej bitwy z okresu II wojny światowej. *Kotzebusch* (*Kotze* ‘rzygowiny’ + *Busch*) ‘krzew, krzak’ to przykład żartobliwej adideacji dźwiękowej do górnołuż. *Choćebuz* (Möller 2000: 118, 205, 237). *Kremel* < ros. *Кремль* ‘pałac w Moskwie, będący siedzibą władz centralnych’ zyskał żartobliwe znaczenie ‘wydział polityczny sztabu’ (Neumann 2010: 105).

Słowiańskie imię *Jarosław* (czes. *Jaroslav*, ros. *Ярослав*) posłużyło do stworzenia gry słownej, w której słowiański człon *Jaro-* zastąpiono zbliżonym brzmieniowo rzeczownikiem *Jahr* ‘rok’. Efektem tego był używany jako wzwisko wyraz *Jahroslaw* ‘żołnierz, który musi służyć jeszcze wiele lat’.

Do wciąż używanego w gwarze żołnierzy NVA apelatywu *Iwan* ‘żołnierz rosyjski’ dołączyły także zdrobniałe formy imion osobowych: *Aljoscha*⁸ ‘żołnierz Armii Radzieckiej’ < ros. *Алёша* i *Kolja* ‘ts.’ < ros. *Коля*. Ten ostatni wyraz używany był także jako określenie śmigłowca Mi-8 (Möller 2000: 40, 118, 130; Neumann 2010: 105). Wspomnieć należy także o apelatywnym, metonimicznym użyciu nazwiska Gieorgija Żukowa – *Shukow* – w znaczeniu ‘granatowa peleryna’, czego podstawą było skojarzenie z płaszczem noszonym przez marszałka (Möller 2000: 188).

Wśród zapożyczonych rzeczowników pospolitych odnajdujemy wyrazy *Subbotnik* ‘czyn społeczny’ < ros. *субботник* ‘ts.’, (co z kolei < ros. *суббота* ‘sobota’), *Praßnik* ‘feta, pijatyka’ < ros. *праздник*, *Natschalnik* ‘kierownik, dowódca’ < ros. *начальник* ‘naczelnik, kierownik, przełożony’, *Schapka* ‘futrzana czapka’ < ros. *шапка*, oraz dwa wyrazy funkcjonujące w znaczeniu

⁸ *Aljoscha* pojawia się także w żartobliwych rozwinięciach skrótowca *СА* (*Советская Армия*) zdobiącego naramienniki żołnierzy radzieckich, takich jak: *Cirkus Aljoscha*, *Zirkus Aljoscha*, *Camping(platz) (in) Afghanistan* (Möller 2000: 63–64, 229).

'papieros': **Papirossi** < ros. *папироса* l.mn. *-ы*, **Machorka** < ros. *махорка* 'tytoń bakun, machorka' (Möller 2000: 149, 156, 161, 165, 190, 199, 200, 209).

Oprócz powyższych wyrazów, powszechnie znanych w społeczeństwie NRD, w kategorii tej mieszczą się także leksemy odnoszące się do wojskowych urządzeń technicznych: **Trupka** 'mikrofon radiostacji' < *трупка* 'ts.', **Swon** 'krzywa dzwonowa na oscylografach anten nadawczo-odbiorczych stacji radiolokacyjnych, używanych do strojenia częstotliwości' < ros. *звон* 'dzwon'. Z kolei **Soljankaschüssel** stanowi nieczęste w tej epoce (szczególnie w porównaniu do okresu I wojny światowej) wykorzystanie sławizmu do derywowania rzeczownika złożonego. Utworzony został przez zestawienie nazwy *солянка* 'solianka, rosyjska zupa' z polisemicznym rzeczownikiem *Schüssel* 1. 'misa, miska' 2. 'gruchot, klekot' (o samochodzie). Tak więc **Soljankaschüssel** funkcjonował jako żartobliwe określenie odpowiednio hełmu i samochodu typu UAZ. Möller odnotowuje także czasownik *rabotten* 'pracować', wspominany przez mnie już dwukrotnie, przy czym w węższym znaczeniu: 'ciężko pracować fizycznie' (Möller 2000: 165, 190, 200, 209).

Rusycyzmami były też nazwy żołnierzy Armii Radzieckiej: **Botnik** (prawdopodobnie od ros. *ботинок* 'but'), **Muschik**, **Sowjet**, oraz **Tankist** 'czołgista' i **Towarisch** 'towarzysz'. **Sowjet** i **Sowjetnik** funkcjonowały także w ogólniejszym znaczeniu 'Armia Radziecka' (Möller 2000: 59, 147, 191, 205, 208).

W omawianej epoce zapożyczeniu podlegały także morfemy, szczególnie produktywny był sufiks *-ник*⁹, *dołączany do niemieckich podstaw*: **FDJnik** 'instruktor w organizacji Freie Deutsche Jugend', **Glattnik** 'żołnierz w pierwszym półroczu służby wojskowej, osoba niezdarna, niedoświadczona', **Motnik** 'mechanik naprawiający czołgi i silniki', **Politnik** 'oficer polityczny', **Parteinik** 'sekretarz partii, członek partii, oficer polityczny' i **Sowjetnik** 'żołnierz Armii Radzieckiej'. Do grupy zapożyczeń morfemowych należy zaliczyć także żartobliwe formacje ze wschodniosłowiańskim przyrostkiem *-ович/-owicz* występującym w imionach i nazwiskach odojcowskich: **Minutowitsch** 'żart. żołnierz, któremu do końca służby pozostaje kilka minut' oraz **Sekundowitsch** 'żart. żołnierz, któremu do końca służby pozostaje kilka sekund' (tamże: 89, 104, 146, 144, 156, 160, 188). Na specjalną uwagę zasługuje jedyny w słowniku Möllera wyraz zawierający polską podstawę: **Solidarnośćcer** 'zdrajca, prowokator, dysydent'. Autor opatrzył to hasło kwalifikatorem *offizierssprachlich*, oznaczającym, że było ono charakterystyczne dla oficerów (Möller 2000: 190).

⁹ W języku rosyjskim tworzy nazwy osób rodzaju męskiego. Ostmann przekonuje, że morfem ten stał się wysoce produktywny na fali popularności leksemu *Sputnik*, który pojawił się w języku niemieckim w roku 1957 (2014: 111).

Wnioski

Powyższy przegląd prezentuje wpływ języków słowiańskich na niemiecką gwarę żołnierską na przestrzeni około osiemdziesięciu lat, czyli w czasie wojny z Rosją carską, a następnie Związkiem Radzieckim. Wtedy w gwarze żołnierskiej pojawiały się liczne zapożyczenia z języka polskiego i rosyjskiego. Ten ostatni język najsilniej oddziaływał na gwarę żołnierzy NRD przez nieco ponad czterdzieści lat istnienia tego państwa, zdominowanego gospodarczo, politycznie i militarnie przez ZSRR. Nie zaobserwowano zapożyczeń z czeszczyzny, która dla niemieckiego słownictwa ogólnego stanowi trzecie najważniejsze źródło sławizmów (Best 2003: 471). Jedynie dwa spośród przywołanych wyrazów wywodzą się z języka górnołużyckiego.

Przez długi czas sławizmami posługiwano się do określania wschodnioeuropejskich, głównie rosyjskich realiów. Dopiero w gwarze żołnierzy NRD rusycyzmy zaczęły odnosić się do desygnatów stanowiących przykłady nowoczesnej techniki wojskowej, jak *Kalli*, *Kolja*. Znaczną część omówionych tu zapożyczeń stanowiły hybrydowe, polsko- i rosyjsko-niemieckie rzeczowniki złożone. W czasie I wojny światowej niezwykle produktywny był polonizm *Panje*, a w czasie kolejnego konfliktu do tworzenia hybrydalnych rzeczowników wykorzystywano nazwy własne, stąd np. *Molotow-Gitarre*, *Wolchow-Toilette*, *Wolgamantel*. Przykłady takich złożeń z okresu powojennego są nieliczne (por. *Soljankaschüssel*). Sławizmy w gwarze żołnierzy NRD wyróżnia pojawienie się wśród nich niespotykane wcześniej licznych zapożyczeń morfemów z sufiksami *-itsch* i *-nik*.

Obce nazwy własne stanowią zawsze istotną część zapożyczanego słownictwa, a uwagę zwraca ich częsta apelatywizacja. W okresie I wojny światowej używano grupy apelatywów, których podstawą były polskie nazwiska (*Kempinski*, *Schippanowski*, *Kaczmarek*). Wyraz *Kaczmarek* występował też w gwarze Wehrmachtu, gdzie nabrał nowych sensów. Rosyjskie imię *Iwan* służyło jako nazwa rosyjskiego żołnierza przez cały badany okres; warto zauważyć, że w przypadku znacznej części imion osobowych przejęto ich formy zdrobniałe: *Antek*, *Aljoscha* i *Maruschka* (jedynie imię żeńskie w analizowanym materiale).

W okresie I wojny światowej i po 1945 r. można zaobserwować jeszcze jedno zjawisko: słowiańskim wyrazom, przeważnie nazwom własnym, nadawano w drodze adideacji dźwiękowej nową, żartobliwą treść, jak np.: *Przemysł* > *Pritschemichel*, *Choćebuz* > *Kotzebusch*, *lekarz* > *Leckarsch*. Brak przykładów z okresu II wojny światowej wynika zapewne ze stosunkowo niewielkiej objętości wykorzystanego słowniczka.

Obecność sławizmów w gwarze żołnierskiej nie wynika wyłącznie z kontaktów z użytkownikami języków słowiańskich. Wyraz *Solidarność* powstał zapewne dzięki medialnym doniesieniom z Polski, natomiast pewna część omówionego wyżej słownictwa znana była we wschodnich dialektach. Wyrazy takie jak *Sputnik* czy *Kreml* należały do najczęstszych rusycyzmów w języku Niemiec wschodnich, na co od dawna wskazywali badacze tego zagadnienia. Oryginalne i humorystyczne dodatkowe znaczenia w gwarze żołnierskiej, które tu opisano, ukazują te wyrazy w nowej perspektywie.

Niejasna etymologia czy motywacja niektórych przykładów (np. *Tagatrommel*) oraz trudności w ustaleniu części mowy innych (np. *dobro*) uwydatniają potrzebę poszukiwania poświadczeń tekstowych, umożliwiających prześledzenie zarówno okoliczności pojawienia się badanych wyrazów w gwarze żołnierskiej, jak i zilustrowanie ich użycia w kontekście. To może także pozwolić na dokładniejsze ustalenie psychologicznych i retorycznych powodów, dla których zapożyczano leksykę języków słowiańskich. Głębsze badania pozwolą ustalić, jakie sławizmy ujęte w wykorzystanych tu słownikach były jedynie okazjonalizmami – teraz na ogół nie jest to możliwe.

Na obecnym etapie badań nie sposób odpowiedzieć na pytanie o społeczny odbiór sławizmów w niemieckiej gwarze żołnierskiej. W okresie I wojny światowej środowiska patriotyczne i organizacje językoznawcze wzywały do wyeliminowania obcych wpływów w niemczyźnie i powstrzymania napływu kolejnych (Heise 2000: 105–107). Tymczasem gwara żołnierska obfitowała w romanizmy i sławizmy, nieobce były jej też anglicyzmy, co udokumentowali autorzy licznych słowników. Co ciekawe, wydana w trzecim roku Wielkiej Wojny rozprawa filologa Ottona Maußera wzmiankuje tylko jeden wyraz o słowiańskim rodowodzie – *Maruschka* ‘rosyjskie działo’ (Maußer 1917: 20). Niewykluczone, że wynikało to z pewnej wyidealizowanej czy wręcz zideologizowanej wizji języka żołnierskiego, który stanowił w Niemczech obiekt zainteresowania językoznawców oraz etnografów i miał licznych apologetów (por. Heise 2000: 110–111).

Zgromadzony tu materiał potwierdza dość oczywistą zasadę, że zapożyczenia warunkowane są przez zależności kulturowe i stosunki między krajami. Gwara żołnierska wydaje się istotnym elementem obrazu niemiecko-słowiańskich kontaktów językowych w ujęciu historycznojęzykowym i socjolingwistycznym. Warto uwzględnić ją także w przyszłych badaniach nad stereotypami czy wartościowaniem w języku m.in. dlatego, że sławizmy w gwarze żołnierskiej niezwykle często stawały się dysfemizмами: nazwy takie jak *Kaczmarek*, *Trainpolack*, *Muschik*, *Sowjets* konotowały bardzo niską ocenę ludzi, przede wszystkim żołnierzy. Z drugiej strony jednak

stanowiły także materiał dla żołnierskiej twórczości humorystycznej, a ta stanowi ważny aspekt omawianego kodu.

Literatura

- Bellmann G. (2004): *Slawisch/Deutsch (Schwerpunkte)*. [W:] *Sprachgeschichte. Ein Handbuch zur Geschichte der deutschen Sprache und ihrer Erforschung*. 2., vollständig neu bearbeitete und erweiterte Auflage. Red. W. Besch, A. Betten, O. Reichmann, S. Sonderegger. 4. Teilband. Berlin–New York, s. 3229–3259.
- Best K.-H. (2003): *Slawische Entlehnungen im Deutschen*. [W:] *Rusistika – Slavistika – Linguistika. Festschrift für Werner Lehfeldt*. Red. S. Kempgen, U. Schweier, T. Berger. München 2003, s. 464–473.
- Fritz M. [1938]: *Schwäbische Soldatensprache im Weltkrieg*. Stuttgart.
- Graff S., Bormann W. (1925): *Schwere Brocken. 1000 Worte Front-Deutsch. Ein rauhes, aber herzliches Wörterbuch*. Magdeburg.
- Haupt-Heydemarck [G.W.] (1934): *Soldatendeutsch*. Berlin.
- Heise J.S. (2000): *Reden über den Krieg – reden im Krieg. Eine linguistische Annäherung an den Ersten Weltkrieg*. „Muttersprache” 2, s. 102–120.
- Hochstetter G. (1916): *Der feldgraue Büchmann. Geflügelte Kraftworte aus der Soldatensprache*. Berlin.
- Horn P. (1905): *Die deutsche Soldatensprache*. Gießen.
- Imme Th. (1918): *Die deutsche Soldatensprache der Gegenwart und ihr Humor*. 2. Auflage. Dortmund.
- Jarosz B. (2018): *O (nie)tożsamości pojęć JEZYK SPECJALISTYCZNY, JEZYK SPECJALNY, JEZYK FACHOWY, JEZYK PROFESJONALNY, JEZYK ZAWODOWY, PROFESJOLEKT, TECHNOLEKT*. „Polonica” 38(1), s. 85–108, <https://doi.org/10.17651/POLON.38.12>
- Kania S. (1978): *Polska gwara żołnierska lat 1914–1939*. Zielona Góra.
- Klapper M. (2014): *Leksyka żołnierzy Polskiego Kontyngentu Wojskowego w Afganistanie jako najmłodsza warstwa polskiego profesjolektu żołnierskiego*. „Język Polski”. R. XCIV, z. 2, s. 130–141.
- Kołodziejek E. (2005): *Człowiek i świat w języku subkultur*. Szczecin.
- Kraus J. (2004): *Die deutsche Armee im Ersten Weltkrieg. Uniformierung und Ausrüstung – 1914 bis 1918*. Wien.
- Kraus J. (2007): *Handbuch der Verbände und Truppen des deutschen Heeres 1914–1918*. Teil VI: *Infanterie*. Band 1: *Infanterie-Regimenter*. Wien.
- Kulacz S. (2018): *Konstrukcje hybrydalne z Panje- w języku niemieckim*. „Prace Językoznawcze” XX/4, s. 93–100.
- Küpper H. (1970): *Am A... der Welt. Landserdeutsch 1939–1945*. Hamburg–Düsseldorf.
- Küpper H. (1986): *Von Anschiss bis Zwitschergemüse. Das Bundessoldatendeutsch von A–Z*. München.
- Marciniak S. (1987): *Język wojskowy*. Warszawa.
- Markowski A. (1980): *Językoznawca radzi*. Warszawa.
- Möller K.-P. (2000): *Der wahre E. Ein Wörterbuch der DDR-Soldatensprache*. Berlin.
- Neumann W. (2010): *Die Sprache der Soldaten der DDR. Das Soldatenwörterbuch der NVA und der GT*. Leipzig.
- Niedbalski J. (2018): *Die ganze Welt des Vergnügens. Berliner Vergnügungsparks der 1880er bis 1930er Jahre*. Berlin.
- Ostmann I. (2014): *Russizismen in der deutschen Sprache*. Frankfurt am Main.
- Rippl E. (1943): *Die Soldatensprache der Deutschen im ehemaligen tschechoslowakischen Heer*. Reichenberg.

- Siatkowski J. (2015): *Studia nad słowiańsko-niemieckimi kontaktami językowymi*. Warszawa.
- Slater A. (2015): *Militärsprache. Die Sprachpraxis der Bundeswehr und ihre geschichtliche Entwicklung*. Freiburg.
- Smolińska M. (2021): *Wpływ hierarchicznej struktury instytucjonalnej na zachowania językowe grupy na przykładzie wojska i socjolektu żołnierskiego w czasach Ludowego Wojska Polskiego*. „Studia Filologiczne Uniwersytetu Jana Kochanowskiego”. T. 34, s. 637–653.
- Zitzlsperger U. (2021): *Historical Dictionary of Berlin*. New York–London.